

Стопански
факултет

Социално- икономически анализи

Книга 1/2021 (19)

Венцислав Статев

СЕЛСКИ ТУРИЗЪМ – ГРАДСКА СРЕЩУ ИЗВЪНГРАДСКА СРЕДА

Ventsislav Statev

RURAL TOURISM – URBAN VERSUS NON-URBAN ENVIRONMENT

Abstract: Rural tourism unites different types and forms of tourism. Its multifaceted nature raises different expectations about what a tourist would be offered as an experience during his/her stay outside the city limits. Analyses and conclusions have been presented as a result of the author's long-term research work in the field of rural tourism. This is done to establish a functional and logical connection in order to successfully apply a comprehensive approach to discovering the essence of rural tourism.

Keywords: rural tourism; urban tourism; environment.

ВЪВЕДЕНИЕ

Селският туризъм е вид туризъм, за който със сигурност може да се твърди, че е известен на широката публика в България. Назоваването на името му извиква в съзнанието на туриста усещане за спокойствие, природни аромати, живописни пейзажи и гостоприемни, автентични и колоритни селски жители.

Като понятие селският туризъм обединява различни видове и форми туризъм. Многообразието му съдържащият аспект предизвиква различни очаквания за това какво би осигурило туристическото предлагане като изживяване на туриста по време на пребиваването му извън очертанятията на града. Лукс или самобитност, активна или пасивна почивка, кулинария или дегустация на питиетата, уединение или социални контакти – възможност за икономии от мащаб или невъзможност да се реализират диверсифицират съдържанието на понятието „селски туризъм“ неимоверно. Тази диверсификация е резултат от пресичането на множество икономически дейности, които се изследват с различни научни инструментариуми и се реализират на практика в различни формати и пространства. Това предполага при разкриване същността на селския туризъм да се подходи комплексно и да се разгледа той като система. Елементите на тази система могат да бъдат представени в следната последователност и зависимост: *градска и извънградска среда – клъстер – концепция за съвременни видове туризъм – извънградски туризъм – земеделски туризъм – информационно подпомагане от местната власт.*

ГРАДСКА СРЕЩУ ИЗВЪНГРАДСКА СРЕДА

Когато кажем село, рядко се замисляме по какъв критерий разграничаваме града от селото. Следваме някакво емоционално възприятие, за измерването на което на практика могат да бъдат използвани по-скоро качествени показатели, отколкото количествени. За да постигнем по-голяма

* **Венцислав Статев** – доц. д-р в катедра „Туризъм“, ръководител катедра, Стопански факултет, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, e-mail: v.statev@ts.uni-vt.bg

яснота при разграничението, придържайки се към комплексния подход, трябва да имаме предвид, че това разграничение може да бъде направено с прилагането на различен научен инструментариум. На практика това означава палитра от понятия, все аналози на понятието „селски туризъм“ или свързани с него.

Емоционалното възприятие трудно се описва от икономическата наука, тъй като тя борави основно с количествени показатели. Това е една от причините, които налагат необходимостта да бъде определен адекватен показател за определяне на физическата границата между тези две територии. Показателят „гъстота на населението“ в отделните населени места е един от съществуващите научни, който може да осъществи връзката между науките психология и регионална икономика и успешно да отрази числово усещането на отделния индивид за това дали даден град е голям или малък, дали дадена територия е градска или е селска. В ежедневието си човек не използва статистически данни, а се ръководи от придобитото от него усещане в резултат от дългосрочното му пребиваване в определено населено място. Така например за жителите на София град Силистра е малък град, но през погледа на жителите на град Тутракан, Силистра се определя по-скоро като „по-голям“ София-град. Могат да бъдат посочени и примери, в които административното определяне на дадено населено място като село да не съвпада с всеобщото разбиране за село, а да се припокрива с това за малък град. Пример за това е село Айдемир (Силистренска област), в което животът е значително по-динамичен от този в град Тутракан.

В този ред на мисли А. О'Съливан дава интересна гледна точка при отговора на въпроса защо въобще има градове. Според него градовете съществуват, защото индивидите не могат да задоволяват сами своите нужди¹. Изхождайки от чисто икономическа гледна точка, предполага се, че ако човек може да произвежда всичко, което потребява и не се нуждае от социално общуване, тогава нямаше да има нужда да се живее в градове. Това предположение в съвременните условия е трудно изпълнимо. Човек не може да задоволява сам нуждите си, тъй като разменя труда си за други блага. Голяма част от хората днес живеят в градове, защото там се намират повечето от работните места.

Според Л. Георгиев определянето на понятието „град“ се налага поради необходимостта от намиране на отправна точка за определяне размера на отделния град, пространствения обхват на функциите и локацията му². Това налага определянето на понятието „град“ именно от гледна точка на икономическите му измерения. От тази позиция градът представлява пространствена концентрация, съдържаща разнообразни дейности, за чието съществуване могат да се посочат икономически причини.

Автори неикономисти правят опит за определяне на понятието „град“, използвайки интердисциплинарен подход. Така например още през XIX век представители на буржоазната класическа география (Фр. Ратцел) изказват мнението, че търговията е основният градообразуващ елемент (tradingcity – б.а.)³.

Определянето на града може да бъде извършено и по идентификация на отделни негови свойства – например по характера на изпълняваните функции. С. Славев и колектив разделят градовете на две основни групи – икономически и неикономически.

Като икономическо се определя пространството, върху което се реализират определени икономически процеси⁴. Икономическото пространство е по-ограничено от географското. Икономическото пространство включва само усвоената от човека природна среда, а географското пространство обхваща цялата достъпна за човека природна среда.

Л. Георгиев се позовава на разширеното определение за икономическото пространство на Х. Маринов, според когото: „В икономически активната, използваема и обективна територия, върху която са разпределени хората, социално-икономическите процеси, всички елементи на произво-

¹ О'Sullivan, A. Urban Economics (3th ed.). Irvin/McGraw-Hill, USA, 1996, p. 15.

² Георгиев, Л. Регионална икономика. София: Тракия-М, 1998; с. 154.

³ Славев, С. и кол. Регионална икономика. София: Наука и изкуство, 1980, с. 205–206.

⁴ Георгиев, Л. Регионална икономика. София: Тракия-М, 1998, с. 165.

дителните сили, които чрез разнообразните връзки са обособени в дискретни териториални системи, явяващи се специфично проявление на закономерностите за развитието на производството“.

Х. Маринов определя четири подсистеми на географското пространство:

- ✓ територии, даващи първична продукция (селско и горско стопанство);
- ✓ територии, даващи вторична продукция (промишленост);
- ✓ територии на потреблението (населени пунктове);
- ✓ територии на възстановяване (туризъм).

С. Славев и колектив се позовават на концепцията на В. Кристалер, а именно, че основната причина за възникването на йерархията между отделните градове е човешката дейност в сферата на услугите. В. Кристалер извежда функциите на градовете от положението на „централните места“ – икономически центрове, които снабдяват и осигуряват услуги за останалите населени места в административната единица.

В тази връзка първата подсистема на географското пространство, формулирана от Х. Маринов, подкрепя опростения модел на В. Кристалер и Льош, в който има само две дейности: градска и провинциална (селска – б.а.)⁵. Л. Георгиев споделя мнение (в т.ч. и на цитираните от него автори), че дейността извън градовете се свързва със земеделието, при което не се реализират големи икономии от мащаба, но е възможно интензивно да се използва земята като фактор, в това число и малките пространства от нея. Дейността в градовете е подложена на действието на големи икономии от мащаба, но земята отново може интензивно да се използва, и то на сравнително малки пространства от нея. Хората, ангажирани в един от двата типа дейности, се нуждаят от продукцията, произвеждана от хора, занимаващи се с друга дейност. Земята е еднаква навсякъде, а транспортните разходи се определят от разстоянието, свързващо двете локации. Екстензивната дейност извън градовете и съответно търсенето на продукция от дейността в градовете са разпределени поравно. Налице са само два определящи локационни фактора – транспортните разходи и икономии от мащаба.

Характерно за всеки модел е, че се създава на база някакви допускания. Имайки предвид този факт, би следвало да подчертаем, че така проследените по-горе причинно-следствени връзки са верни, според автора, единствено при направено предварително допускане, че земята се разглежда единствено в качеството ѝ на производствен фактор (осигуряващ рента), а не като стока. Използването на земята в рамките на градовете има различна алтернатива на ползване – колкото земята е по-близко до производствен или търговски център, толкова нейната цена е по-висока. Това предполага алтернативи за нейното използване и различни възможности за максимизиране на печалбата от упражняване на собственически права върху нея.

Изводът, който може да се направи, е, че инструментариумът на регионалната икономика дава възможност за определяне на пространствения обхват на различните населени места (град, село) по определен критерий (например гъстота на населението на определена територия). Градът обаче сам по себе си няма универсална структура навсякъде по света, а има вариации. За „градските“ икономисти географският район се счита за градски, когато в него има много хора, населяващи относително малък район⁶. С други думи градският район се определя като район с относително висока гъстота на населението. Това определение се отнася за градските райони с различна големина – от малкото градче до големия мегаполис. Икономическото определение използва като отправна точка гъстотата на населението, защото градската икономика е основана на чест контакт между различните икономически дейности и този контакт е ефективен само ако предприятията и домакинствата трябва да се намират много близко едно до друго.

Една вариация на града е агломерацията. Съгласно електронния тълковен речник под понятието „агломерация“ в българския език се разбира голям градски център заедно с урбанизираниите под негово влияние съседни селища, обвързани икономически. Такива урбанизирани съседни селища се наричат “urban area”. Градските райони включват най-малко една голяма община

⁵ Георгиев, Л. Регионална икономика. София: Тракия-М, 1998, с. 165.

⁶ O’Sullivan, A. Urban Economics (3th ed.). Irvin/McGraw-Hill, USA, 1996, p. 6.

(“central city” или “municipality”) и околните райони с гъстота на населението над 1000 души на акър⁷.⁸ За да бъде районът градски, общото население в него трябва да бъде най-малко 50 000 души. Районът извън общината (“central city”) се нарича “fringe” (от англ. ръб, край), периферия. Агломерацията (agglomeration – тех. уедряване) в англоезичната литература се използва в комбинация с “economy” (от технически английски – икономия, икономичност) на някакъв субект (например производство). Анализът на икономията от мащаба дава основание да се твърди, че „икономическият град“ се развива около производственото предприятие⁹. В повечето случаи в градовете има повече от едно предприятие, в резултат на което се развиват големите производствени (или индустриални) градове.

Големите производствени градове се развиват заради “agglomerative economy of production” (икономия от концентриране на производствената дейност). Разполагайки производствата си близо едно до друго, предприятията могат да произвеждат, правейки по-ниски разходи. Например производствените разходи на дадено предприятие намаляват, като се увеличава производството на други предприятия.

Според С. Славев и колектив градската агломерация е приемник на градовете и възниква като продукт на съвременната урбанизация¹⁰. Агломерация се изгражда от населени места, териториално близки и свързани помежду си чрез сложни и многообразни връзки, между които особено важна роля играят пътуванията на населението (във връзка с участие в производството или задоволяване на културно-битови нужди) и др. Изобщо нейни характерни черти са териториалното съсредоточаване на големи групи от населението, разгръщането на производствени дейности и наличието на висока интензивност на комуникациите.

За разлика от възприетия подход в България, при който агломерацията се възприема като понятие, с което се обозначава селищно образувание, в англоезичната научна литература агломерацията се разглежда като процес. Разчленяването на този процес реално отговаря на въпроса защо градовете стават големи (или нарастват).

Обзорът на българската научна литература по тематиката за агломерацията показва, че у нас акцентът е по-скоро върху районирането в чисто териториален аспект, отколкото върху анализ на същността на процесите в чисто икономически аспект. В този контекст на мисли от анализа на направените публикации по урбанистичната тематика в периода 1944–1989 г. може да се заключи, че агломерациите в България не са резултат от естествена еволюция, а продукт на нормативен подход. В известна степен този факт може да се обясни с предположението, че икономическото развитие на България през различните периоди на стопанската ѝ история в повечето случаи следва чуждестранни модели (византийски, съветски, западноевропейски и др.), а не собствена еволюция от типа „от българи – за българи“. Урбанистичната тематика е гранична област и за историци, занимаващи се с изучаването на световната и българската стопанска история (Б. Байков, Ив. Тютюнджиев). Техният научен принос помага за намиране отговори на въпросите, свързани с предпоставките за възникването на градовете и градските райони в България.

Според С. Славев и колектив урбанизационните процеси обхващат широко България¹¹. Авторският колектив прави своите проучвания в периода преди 90-те години на XX век. Съгласно С. Славев и колектив върху основата на най-големите градове и промишлени центрове в България са се формирали следните агломерации: София – Перник; Варна – Девня; Пловдив – Асеновград; Велико Търново – Горна Оряховица; Бургас – Камено – Българево. В процес на развитие са били и Плевенската и Русенската селищна агломерация.

Дори на непрофесионално подготвения читател ще му направи впечатление, че процесите по развитие на изброените агломерации днес не са актуални. Възниква въпросът „Защо след пре-

⁷ 1 акър = приблизително 4 декара.

⁸ O’Sullivan, A. Urban Economics (3th ed.). Irvin/McGraw-Hill, USA, 1996, pp. 6–8.

⁹ O’Sullivan, A. Urban Economics (3th ed.). Irvin/McGraw-Hill, USA, 1996, pp. 23–29.

¹⁰ Славев, С. и кол. Регионална икономика. София: Наука и изкуство, 1980, с. 192.

¹¹ Славев, С. и кол. Регионална икономика. София: Наука и изкуство, 1980, с. 198.

минаването от планова към пазарна икономика след 90-те години на XX век агломерациите в България не продължиха да се развиват така, както се описват в специализираната научна литература, а започнаха съществено да изменят своите териториални обхвати?“.

Да вземем като пример Великотърновско-горнооряховската агломерация. Според авторския колектив тя се формира от 15 населени места. Освен ядрото – град Велико Търново – в нейната орбита влизат и градовете Горна Оряховица, Лясковец, Долна Оряховица и Дебелец. Тя обхваща и прилежащите селища: Арбанаси, Самоводене, Леденик, Беяковец, Малък чифлик, Присово, Шереметя, Първомайци, Правда и Драгижево (села с потенциал за развитие на селски туризъм). Според авторите са създадени предпоставки за взаимодействие между всички селища. Както всяка агломерация, така и тази се отличава с повишена мобилност на населението и градският ритъм на живот се пренася и в селата. Транспортните комуникации (жп линии и автотранспорт) засилват общуването на градовете от агломерацията с останалите населени места.

През периода преди 90-те години на XX век община (в т. ч. град) Горна Оряховица (central city – б.а.) е имала превес в икономическото си развитие в сравнение община (в т. ч. град) Велико Търново, тъй като на територията на първата е изградена много добра производствена инфраструктура (в т. ч. железопътен център и летище). Развитието на община Горна Оряховица е имало стимулиращ ефект върху развитието на община Велико Търново и триградиято (Велико Търново, Горна Оряховица и Лясковец) като цяло. Днес община Горна Оряховица е със слабо работеща икономика (сравнено с периода преди 1989 г.), слабо населена е и с неподдържана инфраструктура (подобна е ситуацията и в други агломерационни общини и градове извън разглежданата, като град Перник например). Като резултат от развитието на туризма и по-скоро след строителния бум в края на първото десетилетие на XXI век (характерен за цялата страна, но развил се с различна интензивност в различните населени места и основно в градовете) може да се каже, че днес град Велико Търново е изпреварил в своето социално-икономическо развитие град Горна Оряховица. Разликата с предишното състояние е, че след размяната на ролите днес град Велико Търново не стимулира триградиято и другите общини в описаната агломерация, поради което голяма част от агломерационните връзки са прекъснати.

Макар от регионална гледна точка липсата на активни връзки в гореизброените агломерации да не е от особено значение, важно е да се познават тяхната история и проблемни области, тъй като дори недействащи на територията, на която са се развивали, тя си остава от градски тип, т.е. в нея не може да се развива туристическа дейност, изискваща неградска среда. Или авторът изразява следната теза: от гледна точка на туризма за разграничаване на „градското“ от „селското“ пространство дадена територия трябва да бъде оценявана комплексно по отворени групи критерии – например количествен показател „гъстота на населението“ и качествен показател „архитектурен ансамбъл“. За да бъде осмислен показателят „архитектурен ансамбъл“ е целесъобразно да бъде вникнато по-внимателно в същностните характеристики на социално-икономическите райони през втората половина на XX век в България. Информацията е обобщена от авторски екип от Географския институт на БАН. Според авторите през 60-те години на XX в. господстващо развитие е имала териториалната концентрация на производството в големите стопански български центрове. Под влияние на фактора „време“ се е осигурявало по-бързо превръщане на инвестициите в действаща материално-техническа база, като по такъв начин се е повишавало равнището на икономическата ефективност на производството. Този процес е засилил районообразуващата роля на големите и средните градове.

През 70-те години на XX век териториалното разположение на производството значително е разширило ареала на разпространение на промишленото производство, разполагайки го на територията на цялата страна. Водеща роля през този период е играела технологичната, подетайлна и повъзлова специализация на производството на отделните промишлени отрасли (икономическо групиране, съгласно Системата на материалния продукт). Така са се създали и успешно функциониращи, различни по големина и място в териториалното разпределение на труда териториални, промишлени, селскостопански, строителни и транспортни системи. Връзките между производствените звена, изграждащи тези системи, са били обективната основа за интензифициране на

интеграционните процеси и за тяхното разпространение върху големи по обхват територии. Това дава тласък на районообразуващите процеси, които са формирали икономическия профил и производствената специализация на социално-икономическите райони и се очертали техните функции на национално ниво. През 80-те години е започнал процес на изграждане на малки и средни предприятия, за които е било характерно прилагането на иновационни стратегии с по-висока ефективност на производството. Това производство се е характеризирало с прекъсваем производствено-технологичен процес най-вече в машиностроителната, химическата и леката промишленост. Такива предприятия са се локализирали в икономически по-слабо развити центрове. Икономическата целесъобразност от изграждането им сполучливо се е съчетавала със социалната, тъй като едновременно са се решавали две взаимно свързани задачи – повишавал се е икономическият потенциал на съответните територии и се е подобрявало материалното благосъстояние на живеещото върху тях население.

Именно тази тенденция е основната причина при определянето на една територия като градска или селска от гледна точка на туризма да бъде използван качественият показател „архитектурен ансамбъл“. Пример за това е село Зверино (община Мездра), на чието землище през 80-те години на XX век е развивано промишлено производство. Днес производствените мощности са неизползваеми по предназначение, но сградният фонд е останал. Поради липсата на поминък в селото, гъстота на населението е ниска, което означава, че село Зверино може да бъде определено като подходящо място за развитие на селски туризъм. Съгласно втория показател – архитектурен ансамбъл – според автора в селото не съществуват условия за неговото развитие. В този ред на мисли при определяне на дестинации за селски туризъм в България трябва да бъде вземан предвид периодът на т.нар. „социалистическо строителство“, тъй като голяма част от селищната система на съвременна България е формирана именно през този период и носи положителните и отрицателните страни на съществуващите урбанизационни политики през втората половина на XX век.

Друга градска вариация е мегаполисът. Сливането на съседни агломерации, при което се образува много голяма по площ урбанизирана територия, се нарича метрополен район или мегаполис. Терминът „мегаполис“ е въведен от географа Жан Готман през 50-те години на XX век за означаване на свръхурбанизирана зона в САЩ (Уикипедия, 2011).

Според С. Славев и колектив мегаполисът представлява съчетание от много на брой агломерации, които образуват един хиперурбанизиран район, простиращ се върху обширна територия¹². Застроената площ не превишава 15–20% от територията. Между съседните агломерации се намират обширна селскостопанска и горска площ.

Територията на отделните мегаполиси е много голяма – средно до 100 000 кв.км. В сравнение със САЩ в страните от Западна Европа поради ограничаване на територията от националните граници не са образувани гигантски ареали на разселване. Населението в отделния мегаполис достига десетки милиони души. Дължината му е до 1000 км, а ширината – 300 км. Средната гъстота на населението в мегаполиса е близка до тази в агломерациите. В силно урбанизираните райони обаче тя надминава и 1000 души на кв.км.

Според А. О’Съливан за мегаполис (“metropolitan area”) се определя район, съдържащ големи населени ядра (“large population nucleus”) и близки общности (“community”), които са свързани в икономически смисъл с ядрата¹³. Всеки мегаполис съдържа както община (central city) с най-малко 50 000 души, така и градски райони (агломерации). Съгласно статистическите дефиниции ядрата на мегаполисите са или община (“central city”), или градски райони (агломерации), а интегрираните общности (“community”) са периферните райони (“county”), от които относително голям брой хора ежедневно пътуват до ядрото. За да бъде определен един район като метрополен, А. О’Съливан пояснява, че той трябва да има както община („central city”) с население над 50 000 души и общо население (вкл. периферните райони (“county”) най-малко 100 000 души. Това означава, че например агломерация с 40 000 души в общината (“central city”), 60 000 души в агломерацията

¹² Славев, С. и кол. Регионална икономика. София: Наука и изкуство, 1980, с. 199–200.

¹³ O’Sullivan, A. Urban Economics (3th ed.). Irvin/McGraw-Hill, USA, 1996, с. 7–8.

и други 30 000 души в периферните райони (“county”) или всичко 90 000 души не е мегаполис. Тъй като общината (“central city”) има по-малко от 50 000 души, а целият район е под 100 000 души, градският район не се счита за мегаполис.

Много мегаполиси включват повече от един периферен район (“county”). Като водещ периферен район (central county) се определя този, в който най-голяма част от населението живее в урбанизирана среда или пък 2500 души от неговото население живеят във водещия периферен район (central county). Съседният периферен район се включва в мегаполиса, ако е достатъчно интегриран с водещия периферен район (central county). Степента на интеграция се измерва с ежедневните трудови миграции и гъстотата на населението. Например периферен район се включва в мегаполиса, ако повече от 50% от неговата работна сила работят във водещия периферен район и гъстотата на населението му прехвърля 25 души на квадратна миля.

За разлика от САЩ, в Европа метрополните райони подлежат на регулиране¹⁴. Това предполага наличие на класификации на такива райони.

Сред метрополните райони се обособяват:

- ✓ бавно растящи или губещи население райони, т.е. изискващи коренна промяна на извършваната икономическа дейност на тяхната територия;
- ✓ райони, за които е целесъобразно ограничаването на прекомерната концентрация на население и икономическите дейности.

Метрополните райони се диференцират и по ролята си в териториалното разделение на труда: с международно, национално или регионално значение.

В България като част от Европа мегаполиси все още не съществуват и не са налице перспективи за тяхното обособяване въпреки пословичното желание на българина да обитава (в т.ч. месторабота, местожителство, предприемаческа дейност, възстановява в рамките и извън рамките на 24 часа) „центъра на центъра“.

Възможните вариации на градове по света затрудняват изключително точното очертаване на границата между градско и селско. Освен използването на различния научен инструментариум за отделянето на града от селото не трябва да се забравя, че има и съществуващо административно-териториално деление. При използването на понятието „град“ (град Русе, град София, град Мелник) в българското публичното пространство, най-често съдържанието, което се влага, съвпада по-скоро с употребяваното в англоезичната литература понятие “city”, но в неговия икономически смисъл. С понятието “city” статистиката в англоезичните държави обозначава и община (municipality) – административно-териториална единица¹⁵. А. О’Съливан определя общината като територия (или ареал), в който местните власти упражняват местно управление и предоставят услуги, като водоснабдяване и канализация, обществена и противопожарна защита. В този случай понятието “city” се отнася до територия, в която общинските власти упражняват политическата власт. Когато в англоезичен статистически документ се визира понятието “city”-следва да се разбира в административен аспект, а не град в икономически. За определянето на град в икономически смисъл е препоръчително предварително да бъдат очертани граници, които да включват всички дейности, които са неразделна част от икономиката в даден регион (често това са гореспоменатите селищните образувания – б.а.). Когато в анализите се използват статистически данни, трябва да се има предвид, че съществува разлика между град в административен и град в икономически смисъл.

В своята монография “Urban economics” А. О’Съливан използва три понятия, когато става въпрос за пространствена концентрация на икономическа дейност: “urban area“ (агломерации или градски райони), „metropolitan area“ (мегаполис или метрополен район) и “city” (българското разбиране за град). Тези три понятия се отнасят до „икономическия“ град (районът със сравнително голяма гъстота на населението, в който се извършва съвкупност от дейности, а не “political” city). Когато става въпрос за административен град, в монографията А. О’Съливан използва понятията “central city” или “municipality”. Трябва да се има предвид, че в статистическата методология в

¹⁴ Василева, Л. и кол. Регионална икономическа политика. Стратегии, концепции и планове. Механизъм за регулиране на регионалното развитие. София: Тракия-М, 2005, с. 59.

¹⁵ O’Sullivan, A. Urban Economics (3th ed.). Irvin/McGraw-Hill, USA, 1996, pp. с. 6–8.

англоезичния свят се слага знак за равенство между две български понятия „град“ (в превод на „central city“) и „община“ (municipality). Този факт усложнява още обобщаването на различните отправни точки при разграничаване на градското от селското. С този факт се обясняват и множеството понятия, които описват съответно градска или селска среда. Понятия като „град“, „село“, „градски район“, „градско пространство“, „селска среда“, „селски район“ са илюстрация на това съждение.

Ключът към теоретичното „изчистване“ на пространството от „градска среда“ и от останалата среда, с оглед да се определи подходяща такава за развитието на класическия селски туризъм, се съдържа в прецизирането на понятията в йерархично и съдържателно отношение. Това мнение се споделя от А. Александровой и колектив, според които в системата на понятията в туризма следва да се съблюдава строга йерархия¹⁶. Според авторския колектив по-общо понятие е „туризъм в селска среда“ (туризъм в селской местности), което следва да се отличава от „селския туризъм“ (сельского туризма). Отделната селска среда в даден случай е ключов момент в процеса на търсене на оптимален вариант за разделение на видовете туризъм по локализационен признак.

А. Александровой и колектив приемат, че съвременното разбиране за характеристиките, които отличават селската среда от градската (городской местности), е следното:

- ✓ гъстота на населението;
- ✓ размер на населените места;
- ✓ степен на разселване на населението;
- ✓ структура на икономическата дейност на населението;
- ✓ водещи икономически дейности;
- ✓ бит, менталитет и традиции на населението.

Авторският колектив споделя общоприетата икономическа гледна точка за разделяне на „градското“ от „селското“. Според авторите от колектива селската среда може да се определи като съвкупност от територии, които отговарят на определен числов критерий на разселване (установен на национално равнище). Така обособената територия се характеризира както с преимуществено развитие на селското стопанство като основна трудова дейност на населението, така и с наличието на селски тип живот. От физико-географска гледна точка авторският колектив определя селската среда като такава, в която преобладава селскостопанският ландшафт. Към тези уточнения за България би следвало да се добави и селският тип архитектурен ансамбъл на населените места (селата). Вече стана ясно, че през втората половина на XX век в българските села е развивана обособена промишлена дейност, която променя този ансамбъл. И дори да е налице селски тип живот, на подсъзнателно ниво туристът няма да може да я възприеме като селска.

А. Александровой и колектив предлагат, за да се уточни определението за селска среда, да се използват сравними статистически данни за развитие на туризма в селска среда по страни в света. Проблемът, на който се натъкват авторите, е, че съгласно възприетата статистическа методология на дадената страна едно населено място може да е град, но според друга (чуждестранна) методология, това населено място да е село, което дава основание на авторския екип да стигне до заключението, че е практически невъзможно да се получи сравнителна туристическа статистика в селска среда.

Използването на статистическа информация за нуждите на селския туризъм създава трудности, дори когато анализът се фокусира в рамките на отделна страна, т.е. на цялата ѝ територия се прилага една методологична рамка. В България използването на термина „селска територия“ е резултат от необходимост за обособяване на статистически единици. Така например териториалните равнища, за които се публикуват данни от Националния статистически институт (НСИ), са райони за планиране, области и общини¹⁷. Това е един от основните аргументи за изследователите да определят селските райони (вече в административен аспект – б.а.) като „отделни общини или група общини“ (central city – б.а.). В същото време в самите административно-териториални еди-

¹⁶ Александровой, А. Ю. и кол. География туризма. Москва: Кнорус, 2009, с. 494–495.

¹⁷ Markov, I., N. Dimov. “Rural regions in Bulgaria: though priorities of regional development”. First international conference human dimensions of global changes in Bulgaria. Sofia, 2004, с. 113–117.

ниции съществуват регионални различия, резултат от различията на природния и социално-икономическия потенциал. Разкриването на тези различия е свързано с редица трудности, главно липсата на диференцирана информация. Поради тази причина често пъти публикуваната статистическа информация налага групиране на изследваната територия (в случая селска) по административно-териториални единици, най-често общини.

Съгласно този подход използваната информационна база за анализа на селския туризъм в България е неадекватна и недействителна, формирана по административен път, а не като резултат от отчитане на текущата икономическа реалност. Това е и една от основните пречки, които възпрепятстват отделянето на „градското“ от „селското“. Независимо от селския характер на дадена община една част от населените ѝ места се причисляват към „икономическия град“, който местният турист иска да напусне през свободното си време. При засилено административно, а не икономическо начало, отдалечаването от реалността води до трудности при практическата приложимост на административните разработки за развитие на селския туризъм по туристически райони. Проблемът идва и от друг факт. Независимо че са жители на „селски“ общини, хората от града имат същите туристически потребности, както и тези от „градските“ общини. Разликата обаче е в динамиката на живот, присъща на градското население от голям и от малък град. Това означава, че те не могат да се разглеждат като една и съща целева група. За граждани, населяващи малките градове, селската среда трябва е с много ниска динамика, за да може туристът да усети различната среда на живот. Друг е въпросът доколко жителите на малките градове могат да формират целева група за селски туризъм в България. За жителите на големия град долният праг на динамика е много по-висок и дори динамиката на малък град може да се разгледа от тях като ниска, т.е. различна от тази, на която са свикнали (например град Трявна през призмата на софиянци или варненци).

Съществува и още един аспект на проблема с планирането на туристическата дейност. Той е свързан с необходимостта да се избегне градският тип среда в общините от селски тип. Възможностите на плановото начало в този случай отстъпват място на индивидуалните предприемачески решения.

Множеството проблеми, свързани с определяне на границата между „градското“ и „селското“, налагат отдавна в научната литература да се прибегне до комплексния подход. Така например С. Стамов и Й. Алексиева упоменават, че селската среда може да се разглежда в различни аспекти – географски, социален и др. За обозначаване на пространството извън градската среда авторите първоначално използват понятието „селска област“. От гледна точка на съдържанието, което авторите влагат в това понятие, може да се заключи, че то е обединително за понятията „община“, „селска територия“ или „селски район“ (т.е. определена територия от селска тип, в която се предлагат обществени услуги) и понятието „селска среда“ (включва селската територия, на която не се предлагат обществени услуги). Или може да се направи аналогия между английските понятия „central city“ (в случая административно село – кметство) и „city“ (в случая „икономическо“ село, като териториална единица). Стана ясно, че „област“ като термин в българското публичното пространство се свързва по-скоро с административно-териториална единица, отколкото с обособено пространство. Целта все пак е термините, които се използват в научната литература, да се доближават в максимална степен в съдържателно отношение до това, което е възприето в публичното пространство. Това ще е важна предпоставка читател, с по-ограничени познания в дадена научна област, да не тълкува изложението многозначно, в резултат на което да усвоява погрешни знания.

При определяне обхвата на селската среда, С. Стамов и Й. Алексиева цитират чужди автори като М. Робинсон и В. Илбери (M. Robinson; W. Ilbery)¹⁸. Авторите се спират на определение на С. Гиптис (S. Giyptis), че селската среда е „земя извън градската част“, но какво се има предвид под „градска част“ може само да се гадае.

Поради ред неопределености С. Стамов и Й. Алексиева правят опит за систематизация на резултати от научните търсения на различни автори относно „селските области“ и по-точно функ-

¹⁸ Стамов, С., Й. Алексиева. Специализирани видове туризъм. Селски туризъм. Стара Загора: Кота, 2005, с. 6–10.

циите на селското пространство. Прави впечатление, че отново отличителните му характеристики са различни гранични научни области – ниска гъстота на населението, архитектурен ансамбъл, форми на настаняване и използване на земята.

С. Стамов и Й. Алексиева предлагат дефиниция за „селска област“, базирана на възприятие и/или употреба. Акцентът при С. Стамов и Й. Алексиева се поставя единствено върху възприятието на хората при определяне на „селските области“ – т.е. какво хората мислят за тях. Разликата зависи от гледната точка на наблюдателя. Авторите цитират К. Халфакри (K. Halfacree), който изучава размера на „селските области“ и набляга на това, че една и съща характеристика на „селската област“ може да бъде видяна и възприета по противоположен начин от различните туристи. К. Халфакри дава пример, потвърждаващ примерите, дадени от автора, че хората са склонни да възприемат „селската област“ като среда за възстановяване, но за тези, които работят и живеят там – земеделски стопани и други, средата е изпълнена с напрежение и трудности, т.е. има разлика в динамиката ѝ.

С. Стамов и Й. Алексиева цитират и П. Клоук (P. Cloke), който предлага определянето на „селската област“ да се извършва със съставения от него „индекс на селските области“, състоящ се от 16 показателя. П. Клоук идентифицира два основни типа „селски области“, а именно:

- ✓ отдалечена селска област – характеризира се със значително отстояние от градските области; намаляващо, постоянно или слабо увеличаващо се население; намалени възможности за намиране на работа; висока безработица сред жените и високи разходи на домакинствата;

- ✓ достъпни селски региони – формират се в резултат от близостта си до определена градска среда. За тях са характерни: бързо увеличаващо се население; чести пътувания до града; младежка структура на населението и голям брой лични автомобили. Основната особеност на достъпните селски области е относителната икономическа жизнеспособност, характеризираща се с по-ниски нива на безработица.

Освен чисто географския подход към определяне на „селските области“ С. Стамов и Й. Алексиева цитират К. Халфакри, който предлага четири подхода за определяне на „селските области“, а именно:

- ✓ описателен – описва селото, използвайки емпирични данни и мерки, като количество на населението и други подобни;

- ✓ социално-културен – описва връзките между социалните и пространствените характеристики, т.е. гъстотата на населението въздейства на поведението и отношенията;

- ✓ селото като местоположение – дават се онези характеристики, които определят района като „селски“ – т.е. неговите отличителни качества;

- ✓ селото като социален модел – описва се как селото се възприема и как се свързва със социалния модел на областта чрез индивиди и групи.

С. Стамов и Й. Алексиева цитират и Дж. Мърдок и Т. Марсден (J. Murdoch и T. Marsden), които разработват класификация на „селската област“ и възможните последствия като резултат от настъпващите промени в нея. Съгласно тази класификация съществуват:

- ✓ съхранени селски области – те са достъпни селски области, характеризиращи се с протекционистични отношения;

- ✓ спорни селски региони – те са разположени извън главните железопътни зони. Земеделски стопани и технолози имат доминиращи интереси и дават различни търговски предложения;

- ✓ патриархални селски области – където доминират голяма по площ недвижима собственост и арендаторски земеделски стопанства. Развитие е контролирано от местните земеделски стопани с традиционно мислене;

- ✓ клиентски селски региони – те са разположени в отдалечените области, където земеделието доминира, но е зависимо от държавните субсидии. Политиката е приспособена към местната общност и заетостта.

Преводът на понятията от чуждестранната литература е направен от авторите С. Стамов и Й. Алексиева, без обаче те да ги изпишат на съответния език. Това може да изкриви оригиналното съдържание при цитиране на написаното от българските автори, което не е изолирана практика.

При наличие само на преводни понятия би следвало всеки автор да дава каква съдържателната характеристика влага в тях. Използваното от С. Стамов и Й. Алексиева понятие „селска област“ съответства на разгледаните вече селска среда (country side) и селски район (rural area).

Според Ричард и Джулия Шарпли е трудно да се определи какво се разбира под „селска среда“ и „селски район“¹⁹. Различните държави имат различни критерии, по които даден район се разглежда като селски или неселски (градски). „Rural“ може да бъде както географско определение, така и описание на културните характеристики на обществата и общините в селската среда (опити в тази насока прави К. Халфакри). Като селска може да бъде определена средата, която лежи между големите градове и която следователно по характер е селска като противоположност на градска. На тази база селската среда не е градска, като това определение е достатъчно широко и включва гори, резервоари, канали, плажове и селскостопанска земя, която не може да бъде считана като отправна точка за туризъм. В тази връзка в контекста на туризма не цялата селска среда може да е еднакво използвана за развитие на туризма, за това е необходимо да се прави връзка между особеностите на селския район и неговия потенциал за развитие на туризма.

Ричард и Джулия Шарпли цитират Б. Лейн (B. Lane), определящ три основни характеристики, присъщи на селския район, а именно:

- ✓ гъстота на населението и големина на населеното място – ако селските райони се определят основно като неградски, тогава по определение те се характеризират като слабо населени с малки постройките (селски тип архитектурен ансамбъл – б.а.);
- ✓ използване на земята като производствен фактор и структурата на икономическата дейност – от една страна, развитите в селскостопанско отношение „селски общини“ ще имат по-малка нужда от разнообразяване на икономическата си дейност чрез развитието на туризма и ще са по-малко привлекателни за туристите. От друга страна, изостаналите в икономическо отношение райони, които зависят от традиционни малки земеделски стопанства, ще се нуждаят от икономическа диверсификация, като едновременно с това ще са привлекателни за туристите;
- ✓ традиционни социални структури – от всички възприятия за селско може би най-осезаемото се свързва от хората от градовете, че селската среда съдържа традиционни социални структури и ценности, които са се загубили в модерното градско общество.

С. Стамов и Й. Алексиева също цитират Б. Лейн, според когото най-общо селският туризъм се определя като „туризъм, който се развива в извънградските или „селските области“. Според авторите концепциите за селски район варират за различните страни и периоди от време. Трудността да се дефинира понятието произтича и от това, че районите непрекъснато се развиват. Изясняването на съдържателния аспект на селския район е важно, защото според авторите определението „селски“ е уникалната характеристика на предлаганите туристически продукти в извънградската зона.

При опита си да отделят „градското“ от „селското“ С. Стамов и Й. Алексиева използват прилагателното „извънградски“. То се използва масово и в българското публично пространство за описание на неградска среда. Справка в тълковния речник показва, че „извънградски“ обозначава „вън от рамките или от административните предели на града, но близо до него; извънградска зона; който обслужва, свързва града с други селища и райони“.

Отделните райони според С. Славев и колектив се характеризират с голямо многообразие от селища, но най-общо това многообразие може да се сведе до няколко основни форми²⁰. Всяка от тях съответства на определен пространствен тип организация на производството. Формите на разселване отразяват и равнището на развитие на икономическата дейност на дадена територия. Най-общо в световната практика се различават два основни типа разселване – чергарско (номадско) и трайно (уседнало).

Трайното (уседналото) разселване обхваща големи територии. То е представено от две основни форми: дисперсно (разпръснато) и групово. В структурата на груповото разселване основно място заемат селата и градовете.

¹⁹ Sharples, R. & J. Rural Tourism: An Introduction. London: International Thomson Business Press, 1997, p. 13.

²⁰ Славев, С. и кол. Регионална икономика. София: Наука и изкуство, 1980, с. 201–203.

Селата се отличават от малките градове по редица признаци. Във функционално отношение те могат да се обособят в три групи:

- ✓ селскостопански;
- ✓ неселскостопански;
- ✓ смесени.

Най-разпространен тип според С. Славев и колектив са селскостопанските села. В тях почти цялото активно население е заето в селското стопанство. Селата от неселскостопански тип са слабо свързани със селското стопанство. Жителите им са заети в предприятията на близкия град, горското стопанство или горската промишленост. Селата от смесен тип насочват работната си сила в селското стопанство и в някои предприятия за преработка на селскостопански суровини. И в трите типа села има известни нюанси в производствената дейност.

Класифицирането на селата според С. Славев и колектив е свързано с определени трудности и те идват най-вече от липсата на конкретни монографични и регионални проучвания в България. Въпреки посочените трудности при изследването на проблема за нуждите на практиката може да се направи следната класификация на селата у нас:

- ✓ чисто селскостопански;
- ✓ с превес на производствената дейност;
- ✓ с превес на селскостопанска дейност;
- ✓ железопътни гари и пристанища;
- ✓ туристически центрове.

По-голямата част от българските села се отнася към чисто селскостопанските населени места. Основният поминък на населението са растениевъдството и животновъдството. Те са разположени по цялата територия на страната, но най-много се срещат в Дунавската равнина и Тракийската низина и в някои други райони (най-вече зърнопроизводителни) на страната.

Проблемите, отнасящи се до типологията на селата, дори по времето на централнопланираната икономика, са се считали за неизяснени. Според С. Славев и колектив във връзка с по-нататъшното разработване на тази тематика е необходимо да се изяснява перспективата на всяко отделно село. Това прозрение е особено актуално днес, във времената на икономически либерализъм в България. Преназначаването на научните изследвания от конкретно село (икономически подход) към „селските общини“ (административен подход) в сегашно време, според автора, няма да има очакваната ефективност в частта туризъм, поради липсата на ясна изходна точка за актуалното социално-икономическото състояние на селата и селската среда в България. Вече бе споменато, че при наличие на празноти в българските научни изследвания те се запълват най-вече от западноевропейски или американски разработки. Стана също ясно и, че българската научна мисъл използва основно преводна научна литература. В тази научна литература обаче има понятия като например „urban villages“ (села от градски тип, образували се като резултат от миграцията в предградията и образуването на клъстери от продавачи и предприятия) и „village tourism“ (включва само дейностите и услугите, които се предлагат в населените места – най-вече настаняване, без участие в селскостопански дейности²¹), на които трудно би бил намерен аналог в българската действителност.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Съвременните видове туризъм, развиващи се в извънградска среда, са един от сравнително надеждните инструменти за постигане на регионален икономически растеж. Развитието им: диверсифицира туристическото предлагане, повишавайки имиджа на дадената дестинация; увеличава добавената стойност, реализирана в сектор „Туризъм“; предполага развитие на туристически клъстери и използване на иновации.

Общият извод, който може да се направи, е, че в бъдеще основната конкуренция на увърждаващите се днес съвременни видове и форми туризъм ще бъде на основата на три важни фактора – единият е изключителното бързо променящите се като специфика генерации и оттам бърза промяна в нагласите, потребностите и очакванията на целевите групи на даден вид и форма

²¹ Войнова, Я. Селски туризъм, Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“, 2008, с. 8–10.

извънградски туризъм, вторият е свързан с технологичните новости в мултимедийните компютърни и мобилни приложения, а третият – с бурното развитие на технологиите като цяло. Трите фактора в единодействие вещаят директни сериозни предизвикателства пред предприемачите в туризма и индиректни – в образователната университетска система в България, която трябва да осигури възможност за получаване на адекватно академично образование и за обучение през целия живот.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Александровой, А. Ю. и кол.** География туризма. Москва: Кнорус, 2009. // **Aleksandrovoy, A. Yu. i kol.** Geografiya turizma. Moskva: Knorus, 2009.
2. **Алексиева, Й., С. Стамов.** Специализирани видове туризъм – Селски туризъм, Част втора. Стара Загора: Кота, 2005. // **Aleksieva, Y., S. Stamov.** Spetsializirani vidove turizam – Selski turizam. Chast vtora. Stara Zagora: Kota, 2005.
3. **Банкин, А. В.** Специальные виды туризма. Ростов на Дон: Феникс, 2008. // **Bankin, A. V.** Spetsialnye vid turizma. Rostov na Don: Feniks, 2008.
4. **Василева, Л., Ив. Георгиев, П. Димитрова, Г. Велковска, Р. Отузбиров, А. Манолова.** Регионална икономическа политика. Стратегии, концепции и планове. Механизъм за регулиране на регионалното развитие. София: Тракия-М, 2005. // **Vasileva, L., Iv. Georgiev, P. Dimitrova, G. Velkovska, R. Otuzbirov, A. Manolova.** Regionalna ikonomicheska politika. Strategii, kontseptsii i planove. Mehanizam za regulirane na regionalното развитие. Sofia: Trakia-M, 2005.
5. **Войнова, Я.** Селски туризъм, Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“, 2008. // **Voynova, Ya.** Selski turizam. Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo “Neofit Rilski”, 2008.
6. **Георгиев, Л.** Регионална икономика. София: Тракия-М, 1998. // **Georgiev, L.** Regionalna ikonomika. Sofia: Trakia-M, 1998.
7. **Димитров, П.** Иновации в туризма, Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“. 2006. // **Dimitrov, P.** Inovatsii v turizma. Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo “Neofit Rilski”, 2006.
8. **Динев, П., С. Томова.** Спорт и рекреация. Варна: Наука и икономика, 2006. // **Dinev, P., S. Tomova.** Sport i rekreatsia. Varna: Nauka i ikonomika, 2006.
9. **Динев, П., С. Томова.** Спортна анимация. Варна: Наука и икономика, 2008. // **Dinev, P., S. Tomova.** Sportna animatsia. Varna: Nauka i ikonomika, 2008.
10. **Златев В.** Туристически клъстери: Световна практика и изводи за България. – В: Сборник доклади „Българският туризъм – управление и ефективност“. Варна: Славена, 2005. // **Zlatev V.** Turisticheski klasteri: Svetovna praktika i izvodi za Balgaria. – V: Sbornik dokladi „Balgarskiyat turizam – upravlenie i effektivnost“. Varna: Slavena, 2005.
11. **Пенкова, Д.** Анализ на тенденциите в развитието на мениджмънта в туристическата индустрия. – В: Сборник доклади „Човешкият капитал – методология, измерения и практики“. София: НБУ, 2014. // **Penkova, D.** Analiz na tendentsiite v razvitiето na menidzhmanta v turisticheskata industria. – V: Sbornik dokladi „Choveshkiyat kapital – metodologia, izmerenia i praktiki“. Sofia: NBU, 2014.
12. **Славев, С., Х. Маринов, М. Генешки, К. Кръстев, Хр. Каракашев, П. Станев.** Регионална икономика. София: Наука и изкуство, 1980. // **Slavev, S., H. Marinov, M. Geneshki, K. Krastev, Hr. Karakashev, P. Stanev.** Regionalna ikonomika. Sofia: Nauka i izkustvo, 1980.
13. Специализирани туристически продукти на България. Варна: Славена, 2002. // **Spetsializirani turisticheski produkti na Balgaria.** Varna: Slavena, 2002.
14. **Стамов, С., Й. Алексиева.** Специализирани видове туризъм. Селски туризъм. Стара Загора: Кота, 2005. // **Stamov, S., Y. Aleksieva.** Spetsializirani vidove turizam. Selski turizam. Stara Zagora: Kota, 2005.
15. **Станкова, М.** Алтернативен туризъм – организационни принципи и управленски практики. Благоевград: Неофит Рилски, 2006. // **Stankova, M.** Alternativen turizam – organizatsionni printsipi i upravlenski praktiki. Blagoevgrad: Neofit Rilski, 2006.
16. **Статев В.** Икономикс на туризъм. Велико Търново: Фабер, 2007. // **Statev V.** Ikonomiks na turizma. Veliko Tarnovo: Faber, 2007.
17. **Статев В.** Регионална икономика (лекционен курс). Велико Търново: Фабер, 2012. // **Statev V.** Regionalna ikonomika (lektionen kurs). Veliko Tarnovo: Faber, 2012.

18. **Статев, В.** „Алтернативата“ в селския туризъм, Тенденции в развитието на съвременния туризъм. – В: Сборник с доклади от международна научна конференция, посветена на 10-годишния юбилей на специалност „Туризъм“, 15–17 октомври, Смолян, 2009, с. 162–166. // **Statev, V.** „Alternativata“ v selskia turizam, Tendentsii v razvitiето na savremennia turizam. – V: Sbornik s dokladi ot mezhdunarodna nauchna konferentsia, posvetena na 10-godishnia yubiley na spetsialnost “Turizam”, 15–17 oktombri, Smolyan, 2009, s. 162–166.

19. **Статев, В.** „Интернет предлагане на новоутвърждаващи се алтернативни видове и форми туризъм в Смолянския туристически клъстер“. – В: Сборник с доклади, 25 юни 2010 г., Варна, 2010, Варна: Наука и икономика, с. 477–485. // **Statev, V.** „Internet predlagane na novoutvarzhdavashti se alternativni vidove i formi turizam v Smolyanskia turisticheski klaster“. – V: Sbornik s dokladi, 25 yuni 2010 g., Varna, 2010, Varna: Nauka i ikonomika, s. 477–485.

20. **Статев, В.** Клъстерни инициативи за развитие на туристическа дейност. – В: VII Международна научна конференция „Мениджмънт и инженеринг’09“, 22–24 юни 2009 г., Созопол, с. 426–432. // **Statev, V.** Klasterni initsiativi za razvitie na turisticheska deynost. – V: VII Mezhhdunarodna nauchna konferentsia „Menidzhmant i inzhenering ’09“, 22–24 yuni 2009 g., Sozopol, s. 426–432.

21. **Статев, В.** Лукс и селски туризъм. – В: Сборник с доклади от юбилейна международна научна конференция, посветена на 50-годишнината от създаването на специалност „Туризъм“ в Икономически университет – Варна: „Туризмът в епохата на трансформация“. Варна: Наука и икономика, 2015 г., с. 885–891. // **Statev, V.** Luks i selski turizam. – V: Sbornik s dokladi ot yubileyna mezhdunarodna nauchna konferentsiya, posvetena na 50-godishninata ot sazhdavaneto na spetsialnost „Turizam“ v Ikonomicheski universitet – Varna: „Turizmat v epohata na transformatsiya“, Varna: Nauka i ikonomika, 2015 g., s. 885–891.

22. **Статев, В.** Селски туризъм. Велико Търново: Фабер, 2007. // **Statev, V.** Selski turizam. Veliko Tarnovo: Faber, 2007.

23. **Статев, В.** Селският туризъм като приоритет на местната власт. – В: VII международна научна конференция „Инвестиции в бъдещето 2009“, 8–10 октомври, Варна, 2009, Варна: Наука и икономика, с. 211–217. // **Statev, V.** Selskiyat turizam kato prioritet na mestnata vlast. – V: VII mezhhdunarodna nauchna konferentsiya „Investitsii v badeshteto 2009“, 8–10 oktombri, Varna, 2009, Varna: Nauka i ikonomika, s. 211–217.

24. **Статев, В.** Селският туризъм като част от туристическия клъстер. – В: Сборник с доклади от международна научно-практическа конференция „Туризмът и устойчивото развитие на обществото“. Варна: Наука и икономика, 2009, с. 143–153. // **Statev, V.** Selskiyat turizam kato chast ot turisticheskiya klaster. – V: Sbornik s dokladi ot mezhdunarodna nauchno-prakticheska konferentsia „Turizmat i ustoychivoto razvitie na obshtestvoto“. Varna: Nauka i ikonomika, 2009, s. 143–153.

25. **Статев, В.** Туризм в извънградска среда. Велико Търново: Фабер, 2013. // **Statev, V.** Turizam v izvangradska sreda. Veliko Tarnovo: Faber, 2013.

Análisis factorial y análisis cluster, електронен вариант на испански език,

26. **Markov, I., N. Dimov.** “Rural regions in Bulgaria: though priorities of regional development”, First international conference human dimensions of global changes in Bulgaria. Sofia, 2004; pp. 113–117.

27. **Michael, E.** Porter. *Clusters and the New Economics of Competitions*, Harvard Business Review, November-December 1998.

28. **O’Sullivan, A.** Urban Economics – 3th ed., Irvin/McGraw-Hill, USA, 1996.

29. **Sharpley, R. & J.** Rural Tourism An Introduction, International Thomson Business Press. Лондон, 1997.

30. **Sölvell, Ö.** Göran Lindqvist, Christian Ketels, *The Cluster Initiative Greenbook*, First edition, Stockhorne, 2003.

31. **Woodward, D.** *Porter’s Cluster Strategy Versus Industrial Targeting*, Presentation at the ICIT Workshop, University of South Carolina, July 1, 2005, електронен вариант на английски език, интернет страница www.project.touristcluster.com/index, май, 2009 г./март 2020 г.

Интернет страници

Официална страница на Министерство на икономиката и енергетиката www.mi.government.bg/.

Интернет страница на Министерството на образованието и науката www.minedu.government.bg/openrcms/openrcms/left_menu/documentsproject

<http://pub.unwto.org>

<http://tourismplovdiv.org/>

<https://pd.government.bg/>

<https://www.plovdiv.bg>